

megj.: a Koldusopera magyar fordításainak

h FORGÁCH ANDRÁS

KI BESZÉL?

Nem kényelemből, hanem itt nem részletezendő megfontolásokból most sem filológiai, sem kultúrhistoriái, sem egyéb szempontú mélyanalízisbe nem bocsátkoznék, mivel amúgy is iktórom az általános következtetésektől. Az öt szöveget, Brechtét, Blumét, Vasét, Mártonét, **Eörsiét** abból a szempontból vizsgálom meg — a kiválasztott minta, az első felvonás első jelenetének első monológja alapján —, hogy *Ki beszél?*, legalábbis szerintem. Közben kitérek néhány fordítástechnikai kérdésre is — megint csak szigorúan subjektív alapon, lévén magam is olykor fordító- vagy dramaturgként más fordítások megítélője. Azt hiszem, nem kell e vita résztvevőinek eldönteniük, hogy melyik szöveg a legjobb, legautentikusabb. Hiszen ezt amúgysem ők (mi) fogják eldönteni, hanem a színházak, a rendezők, a színészek, valamint a közönség, amíg még lesz ilyen konstelláció, amelynek az egyik felén színészek és színpad, másik felén pedig nézőtér és nézők találhatók. Hogy melyik is az „igazi”, az folyton el fog dőlni, ennek az „eldőlésnek” nyilván lesznek hosszabb távú tendenciái, és ezek a tendenciák vagy tartósan bizonyulnak majd, vagy sem, attól függően, hogy merre tart éppen a világ, milyen a világ halmazállapota, mit képes ebből a színház felfogni és közvetíteni, mire kíváncsi a színház, és mire kíváncsi az, aki színházba megy. Blum Tamás fordítása, ez közhely, beleivódott, beleégett a köztudatba, és nem érdemtelenül. Hogy mégis akadnak igen kvalitásos irodalmárok és fordítók, akik megint nekirugaszkodnak a műnek, az csak részben magyarázható Blum önkényességével, szabadosságával. Másrészt — és most senki se tartson örültnek — teljesen normális dologról van szó: ami érték, az újra meg újra megméretik. És hál’ isten vannak vállalkozó szellemek, akik a megkövesült kicsiny geológuskalapácsukkal fel-feltörni merészelik. És most lássuk a medvét.

Brecht: Um der zunehmenden Verhärtung der Menschen zu begegnen, hatte der Geschäftsmann J. Peachum einen Laden eröffnet, in dem die Elendesten der Elenden jenes Aussehen erhielten, das zu den immer verstockteren Herzen sprach.

Vas: Az emberek növekvő könyörtelenségéhez hozzáigazodva, J. Peachum, az üzletember, boltot nyitott, melyben a nyomorultak nyomorult-

jai megkapták az egyre keményebb szívekhez szóló külsőt.

Blum: Az emberi szívek megkeményedéséből kifolyólag J. Peacock üzletember céget alapított. E cég keretein belül a szegények szegényei elnyerik azon külsőt, mely képes a jótékonyág egyre csökkenő érzését az emberekben megindítani.

Márton: J. Peachum üzletember, hogy lelkünk fokozódó ridegségével megbirkózzék, megnyitotta üzletét, ahol a nyomorultak legnyomorultabbjai elnyerhetik azon küllemet, amely a mégannyira megátalkodott szívet is képes megindítani.

Eörsi: Hogy az emberek növekvő részvétlenségével felvegye a harcot, J. Peachum, az ismert üzletember egy boltot alapított, melyben a nyomorultak közt is legnyomorultabbak olyan külsőhöz juthattak, mely megindította a mind kérgesebb szíveket.

Igazán váratlan, az eredetiben aligha jelenlevő fordulatokra két szövegben, Blumében és Mártonében bukkanhatunk. Brecht szikár, tárgyilagos szövegét, melyben az irónia magában a szikárságban rejlik, és nem mondatik ki külön, illetve abban, hogy a játékszabályok szerint e szöveg látszólag tovább már nem csupasítható, ez a két fordító merészeli — nyilvánvalóan fordítói elhatározásból — valamilyen irányba legmesszebb ellökni az eredetitől. Blumnál a dolog egyszerűbb: a brechti „nyomorultból” (korántsem pusztán szociológiai kategória) „szegény” lesz, a „mindinkább megkeményedett” (megátalkodott, megkérgesedett) szívből pedig „egyre csökkenő érzés”: a szöveg mondatósági és folyékonyágigénye termeli ki ezeket az eufemizmusokat: ami Brechtnél a zsurnalizmus és poézis kényes egyensúlya, az Blumnál egyértelműen a kikiáltóian hullámzó dallamosság irányába, a pongyolább fény- és hangújságszerű zsurnalizmus felé billen. A megelőlegezett dallamosság a dalszövegek környezetét teremti meg — úgy értem, a blumi fordítások szövegkörnyezetét. Mártonnál viszont váratlanul a „lelkünk” szó bukkan fel az „ember”, helyett, és nála Peachum „meg kell birkózzék” *lelkünk* „fokozódó ridegségével”, mi több, valamiféle „küllemet” kell elnyerniük a nyomorultak nyomorultjainak. Ilyen vad visszahátrálást a romantika szótárához, ilyen kontrasztos visszahátrálást semmiképpen sem implikál a brechti mondat. Ám ennek a visszahátrálásnak vagy elképesztően merész stilizálás-

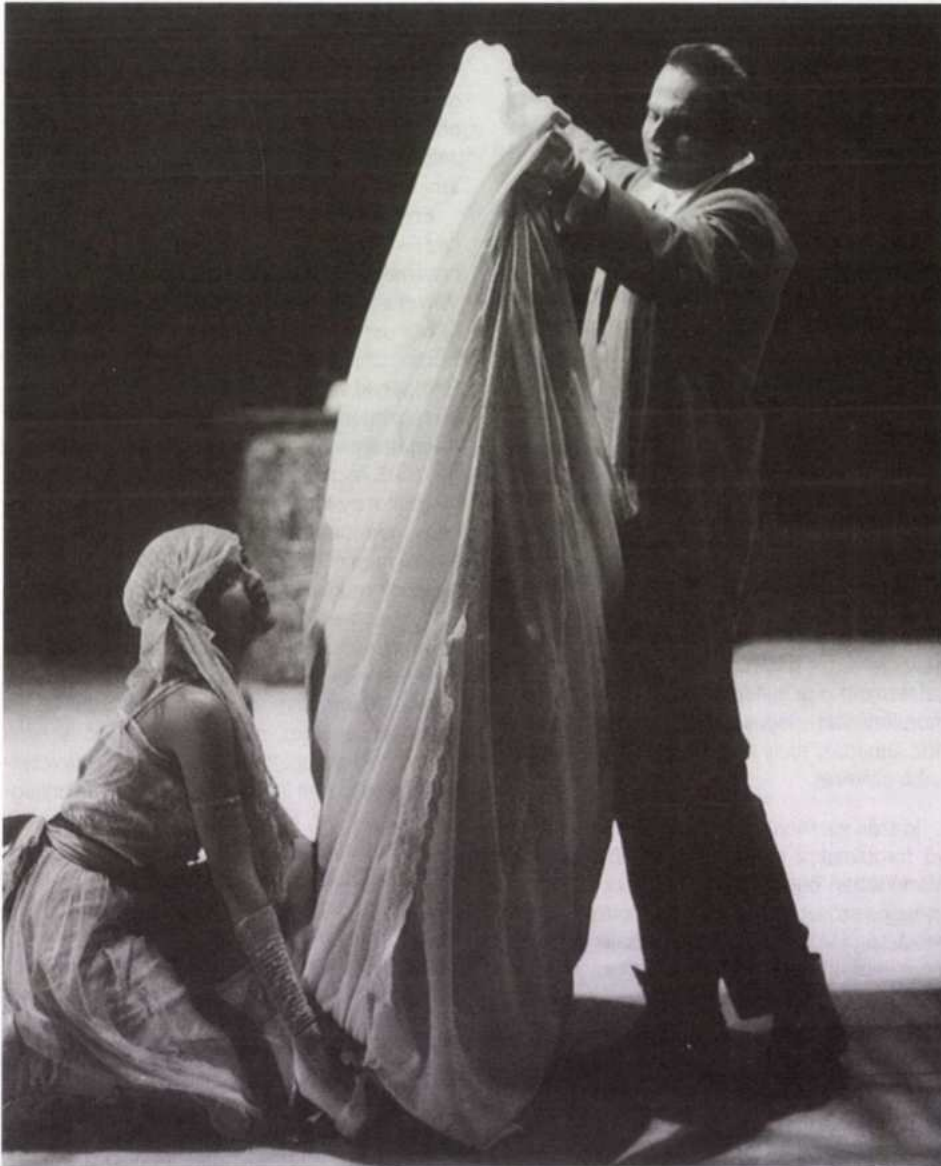
nak szintén megvan, hasonlóan Blumhoz, a szövegkörnyezetet teremtő ereje. Márton szövegeinek amplitúdója nő meg, illetve ennek lehetősége tájul ki e modorosnak tetsző, de szigorúan pontatlannak mégsem nevezhető szótár bevezetésével: a történet történelmi dimenziója vetül árnyként mögé, szándékolt irodalmiassággal.

Eörsi és Vas — akik talán leghűbbek Brecht-höz — a hivatalnok és a forradalmár szokincset használják, mindketten invenciózusan. **Eörsinél** „felveszik a harcot”, Vasnál „igazodnak”, **Eörsinél** az „ismert” (e szó nincs az eredetiben, ezzel **Eörsi** talán egy csúnya kapitalista, mondjuk, Rothschild vagy Rockefeller „ismertségére” céloz) „üzletember egy boltot alapított” (ismét csak a kapitalista az, aki *alapít*, okmányokkal bejegyeztet), míg Vas ragaszkodik az eredetiben levő „boltot *nyitott*”-hoz: lehetne ez egy kis trafik is vagy gyermekkorom mézeskalácsboltja. (Mártonnál megint csak „megnyitotta üzletét”: azaz a történelem köszön vissza: valamikor nem volt, és ő most *megnyitotta*, mint egy retrospektív kiállítás.) Egyébként a „mind kérgesebb szív”-vel szerintem **Eörsi** a legpontosabb — a „megindítani”-val Blum, **Eörsi** és Márton is telibe találja Brecht intencióját, míg Vasnál a szó szerinti „szóló” visszafogott, óvatos, kettős könyveléshez méltóan nett fordulat. Vas „könyörtelenségről” beszél, ott, ahol Brecht „Verhärtung”-ot ír. Blum itt pontos, csupán a „kifolyólag”-gal tereli vissza saját, képlekenyebb verbalításába a szót: Blum a közege, Vas a szóválasztással interpretál — egyébként felcserélhető lenne **Eörsi** „részvétlenségével” (Vasnál vallásos, hierarchikus, **Eörsinél** szolidaritási implikációi vannak a fosztóképzőtlén alaknak, könyörület, részvét), de külön áll Márton „lelkünk fokozódó ridegsége” — ami valamilyen ideális, irodalmias elidegenedettségét idéz fel. Itt áll tehát előttünk négy mentalitás: a színpad után kiáltó hatásvadász zsurnaliszta, a pontosságmaniás, mélyen hívó tisztviselő, a lázas, csupa rögtönzés forradalmár (nem véletlen, hogy **Eörsi** egy szemtelen „hogyyal kezd neki), aki a velejéig ateista, és a dezilluzionált, historizáló romantikus, aki, ha tetszik, egy hiperművelt pogány. Mind a négy nyelv alkalmas rá, hogy a Brecht által mesélt talált mesét újra elmesélje. Csak épp a négy mese mást fog jelenteni.

Nézzük *Peachum reggeli korálját*.

Brecht: Wach auf, du verrotteter Christ!
Mach Dich an dein sündiges Leben!
Zeig, was für ein Schurke du bist
Der Herr wird es dir dann schon geben.

Verkauf deinen Bruder, du Schuft!
Verschacher dein Eheweib, du Wicht!
Der Herrgott, für dich ist er Luft?
Er zeigt dir's beim Jüngsten Gericht!

Kerekes Viktória (Polly) és Rátóti Zoltán (Maxi) a Budapesti Kamara Színház előadásában (Ilovsky Béla felvétele)

Vas: Kezdd el bűnös életedet!
Hát ébredj, te alja keresztény!
Az Úristen majd ad neked
A jóra csak tovább is rest légy.

Testvéredet áruld gazul!
A hitvesed add vigan el!
Hát levegő neked az Úr?
Az ítélet napja közel!

Blum: Ó, ébredj, te hívő, te rongy,
Lásd, nálad is rondább az élet,
Oly ocsmány az emberi sors!
Az Isten se büntethet téged.

Van testvéred, asszonyod még?
Elárulni őket ne félj,
És meglátod, mit ád az ég
Az utolsó ítéletnél.

Márton: Fel-fel keresztény rohadék,
űzd hát a bűnözést, mint eddig,
lássuk, mit is tudsz, te szemét,
mert az Úrtól senki sem menekszik.

Add el testvéred, te szarevő,
tegyed pénzzé hitvesed, te genny,
azt hiszed, Isten csak levegő,
ítéletnap nem vár a menny!

Eörsi: Légy éber, te keresztény szív!
Két kezéd mártsd szennybe és vérbe!
Száz gaztett vár, epedve hív,
Majd az isten megfizet érte.

Most súgd be az öcséd, te genny!
Szép nejedért kértj órabért!
Tán levegő neked a menny?
Majd pokolra kerülsz még ezért!

Jellemző, hogy éppen Blum és **Eörsi** (a zsurnaliszta és a forradalmár) hatásvadászón „hajnali” korálnak fordítja a „reggelit”, s **Eörsinél** a forradalmáriság rögtön a „légy éber” (a „légy részen” cserkészkiáltásra emlékeztetően) kezdőfordulatába is beleszökken, holott Peachum inkább csak költőgeti a keresztényeket. Ami a pontosságot illeti, talán Márton és/vagy Vas, Blum és messze hátul **Eörsi** a sorrend — feltéve, ha... feltéve, ha eltekintünk Márton „durva” kifejezéseitől (rohadék, szemét, szarevő, genny). Mit akar ez itt jelenteni? Mármint az **Eörsi** által is alkalmazott menny-genny rímpáron kívül, ahol is a menny a gennyet némileg visszaigazolja, bár nem az eredetiből. Blum és Vas a „rongy”, „ocsmány”, „rondább”, illetve a „bűnös”, „alja”, „gazul” kifejezésekkel némileg közelebb vannak Brecht „Schurke-”, „Schuft-” és „Wicht”-jéhez, csak messze nem koppannak olyan keményen, mint az eredetiben, lévén az eredetiben nem anynyira jelzők vagy jelzőpuhaságúak, sem a sorokban elfoglalt helyük nem reprodukált a fordításban. A „verrotteter Christ” talányának egyedül Márton eredt a nyomába, mármint Vas irodalmias „alja keresztényén” kívül, bár itt elsikkad valami, mármint az, hogy a kereszténységbe aljasultak-e bele, vagy ők a keresztények közül az aljasok. Mártonnál sem jelenik meg ugyan ez a historizáló mozgalmasság a maga közvetlenségében, de azzal, hogy a keresztény mellé egy ilyen erős és anyagszerű szitokszót tesz, sőt, fordításának halmazati anyagszerűsége (rohadás, szar, genny, szemét) a keresztényi szöveggörnyezetben meglepően barokkos intonáció, ha a teljes szemantikai tartományt figyelembe vesszük (a bűnözést „űzik”, az Úrtól nem „menekszenek”, a hitvest „pénzzé teszik” stb.). Mainapság komoly műfordítói probléma, hogy a színpadi szidalmazás szótára csak az utcai nyelvel bővíthető, újítható meg, s menthetetlenül irodalmi minden mostanáig hasznosnak tetsző fordulat (gazember, csirkefogó, aljas és társaik). Márton tehát (részben **Eörsi** is) előre menekül, látszólag szélsőséges bátorsággal fogalmaz, miközben a szerkezetei továbbra is szándékoltan historizáló, idézőjelbe érthetők. Különös vibrálás teremődik a szövegben ezáltal, aminek lehetnek egészen speciális színpadtechnikai következményei (más kérdés, hogy a romkápornában nyoma sem volt efféle színpadtechnikai vibrálásnak). **Eörsi** elképesztő szabadossággal esik, József Attila-i hetykeséggel ront neki Brecht szövegének (így kerül bele a „szív”, meg hogy „mártsd kezéd” a vérbe, meg hogy „epedve” hívják az illetőt a „gaztettek”, és hogy „órabért” kérjen a

„szép nejeért” akárki. Nála „pokolra” is kell annak menni, aki mindezt megteszi) — a szöveg energiája sugárzó („sügd be öcséd”, te háromperhármas) — abszolút kortárs *dalszöveg*. Blum fordításának a harmincas évek Faludy-Villonja kölcsönöz ezüstpenészes patinát, úgy szólal meg, *hogyan ismerjük, még mielőtt megszólalt volna* — és ez nagy előny efféle *ismertnek tétélezett* daraboknál. A szonettek meghittségével szólal meg. Vas szövege szürkébb, de megbízható, angol áru: nem robban, hanem elbeszél (finom dekadenciával). Mindent egybevéve: az énekelhetőséget illetően Blum, **Eörsi**, Márton, Vas a sorrend — **Eörsi** dalszövegei, olykori sutaságukkal együtt is, a magyar színház hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes éveinek egyik jelentős hozadéka.

És most át a színpadi beszélt prózára. Peachum/Peacock beszél. (Csupán a nyitómondatot jelzem ilyen határozottan, a folytatás fordítói variációit intarziaként szövöm bele az elemzésbe.)

Brecht: Es muß etwaß Neues geschehen.

Vas: Most már kellene valami újdonság.

Blum: Valami újdonság kéne!

Márton: Valami újat kéne kitalálni.

Eörsi: Már megint újítanom kell.

Egyedül Márton tartja magát az eredetihez — ez itt sem dicséret, sem szidalom, megállapítás — a „geschehen” szó megoldása nyilvánvalóan az ínyére van: „történnie” kellene már valami újnak, mondja Brecht, Mártonnál: „kitalálni” (lásd: megnyitni). Fogós, ravasz nyitómondat: aki mondja, nem egyes szám első személyben mondja, mint **Eörsi**: Brecht-nél a beszélő pozíciója eleve személytelenebb. Vas és Blum ugyanazt mondják: *idiomatikus sóhajj* fordítják ezt a nyitógesztust. Az eredeti szöveg nyelvi világképének, bár nem mondom, hogy nem körülményesen, egyedül Márton ered a nyomába, fordítói lelkiismeretességéből, aggályosan szinte. Fordítói ars poeticának is tekinthetjük ezt: „kitalálni” kellene, ami rendben is van, valakinek ki kellene találnia valamit. **Eörsi** is ars poeticás a nyitás: Peachumnek „újítania” kell (gondolom, nem a „lopás” szlengértelmében). **Eörsi** a cselekvő, lázongó, világmegváltó szubjektivitás azonnal szóhoz jut, míg Márton szinte kéjesen merül el a szöveg irodalmias személytelenítésében. „...nekem ugyanis az az üzlet, hogy résztvetet ébresztek az emberi kebelben” — folytatja Márton, és a „kebel” szót immár csak a fordító lépésről lépésre bevezetett világképe indokolja. Blum itt már annyira szétzilálja a brechti beszédszerkezetet, olyan önkényesen változtatja meg a monológ felépítését, a mondatok sorrendjét, az ismétlődő fordulokat, hogy nehéz is a másik három szöveggel összevetni. Mint színpadi szöveg ugyanakkor a lelegelevenebb, de Brecht-höz már majdnem köze sincsen. Mulatságos azonban

megfigyelni, hogyan küszködik a három hiperművelt fordító irodalmár Brecht „der einen anderen Mann mit einem Armstumpf an der Straßenecke”-jével. Magam ugyanígy nem boldogultam volna vele, míg Blum bedobja a pofonegyszerű megoldást: „egy ember a sarkon, akinek tőből hiányzik a karja”. Vasnál: „egy másik ember, iszonyúan csonka karral” (mért „iszonyúan”? mert nincs meg az igazi?); Mártonnál: „megpillantván félkarú embertársát az utcasarkon” (a „félkarú” nem idézi fel a látványt, hűvös, tárgyias, azonkívül „a másik ember”, nem föltétlenül „embertárs”, megint csak a látvány, a kép felidéző ereje ellen hat, mint Vasnál az „iszonyú”); **Eörsi**: „megpillantva az utcasarkon valamelyik csonkolt karú embertársát” (rémlátomás: egy utca sok-sok csonkoltkarúval, akik közül az egyiket megpillantja a képzelte szubjektum). És mégis: ettől a nem elhanyagolhatóan kényszeredett megoldástól eltekintve — a „hibát” minden fordító

Kubik Anna (Polly) a Művész Színház előadásában (Korniss Péter felvétele)

saját lelki diszpozíciójához képest követi el — a teljes szöveget tekintve, mind Vas, mind Márton, mind **Eörsi** közelebb vannak Brecht eredeti szövegéhez. „Ebenso ist es mit den geistigen Hilfsmitteln”, Brecht-nél, Vasnál (és Mártonnál) „Ugyanez a helyzet a lelki segédeszközökkel” (**Eörsi**-nél „szellemi segédeszközök”). Blumnál: „Ez nemcsak az anyagi, hanem a morális segítségre is vonatkozik” — amivel tökéletesen el-mossa az eredeti szöveg értelmét, általánosít, eltompítja Brecht pengeéles, tühegyes mondatát.

Különös, hogy kontextuálisan mégis — bár mind a három átüt a germán precizitás nyelvi hadigépezete — Vas, Márton és **Eörsi** szövegkörnyezete egy egészen másik Peachumöt ad ki. Vas egy melankolikus értelmiségit láttat, könyökvédőben. Mért ne lehetne Peachum ilyen? **Eörsi** egy robusztus, leginkább Figaróra emlékeztető figurát, aki folyton fúr-farag, egy percre nem tud megülni a fenekén. Márton viszont egy olyan szellemi lényt, valóságos manót, pseudo-historikusan mitikus alakot ábrázol, amilyennek

nagy sokaságát ábrázolta az *Átkelés az üvegen* című regényében. Nézzük **Eörsi** és Márton szójátékait — aszimmetrikusan élnek vele, ők is ott, ahol Brecht nem, de jellemző, hogy miképpen. Márton: „Van a Bibliában három-négy mondas, amely megindítja a szívet, de ha elnyűttük őket, itt állunk megfűrödve.” **Eörsi**: „A Bibliában négy-öt olyan mondas is akad, ami megindítja a szívet, de ha elkopatjuk őket, akkor felkopik az állunk.” A brechti „glatt brotlos”-t megint Blum adja vissza legjobban: „egyszerűen kenyér nélkül marad”, mert a Vasnál található „itt áll az ember kenyér nélkül”, a kenyérgyegyek világát idézi fel inkább, a pékségek előtt kigyózó sorokat, egy panaszkodó családapát. Mártonnál szinte provokatív ez a „megfűrödve”, mert az „elnyűttük”-kel párosítva egy olyan verbális kozmoszt idéz fel, amelyikben az avított úgy áll egyútt a modernnel, az irodalmias, a naprakészen idiomatikussal, ahogyan csak egy magát eklektikusnak is mutatni merő szellem hozhatja össze. (Más kérdés, hogy a színésztől — és a rendezőtől — egy egészen atipikus attitűdöt követelne meg a szöveg életre keltése.) **Eörsi** szójátékos kedve (elkopik-felkopik) Blum után a legközelebb van az eredeti jelentéstartományához, de itt a shakespeare-izáló szójáték kedvéért elvész az eredeti hűvös, technicizáló intonációja: bár belső következetességével **Eörsi** valóban homogén nyelvi-indulati világot teremt. Végül a záromondat (ami Blumnál nem záromondat, számomra érthetetlen okokból):

Brecht: Es muß eben immer Neues geboten werden. Da muß eben die Bibel wieder erhalten, aber wie oft wird sie es noch?

Vas: Hiába, mindig valami újat kell kitalálni. Ilyenkor aztán megint a Bibliának kell megmutatnia, hogy mit tud, de ez se mehet a végtelenségig.

Blum: Újdonság kell a népnek. Ilyenkor a Bibliához fordulunk, de hát az is, meddig bírja még? *Márton*: Frissíteni kell a kínálatot. Ilyenkor az ember megint előveszi a Bibliát, na de a Bibliának is van határa.

Eörsi: Mindig valami újdonsággal kell előállnom. Ilyenkor a Biblia húz ki a kátyúból, de hányszor bírja még?

„Hiába”, mondja reménytelenül legyintve Vas, „a népnek”, mondja Blum, „frissíteni kell a kínálatot”, mondja idiomatikusan Márton — meglepően nem tér vissza a monológ zenei értelembe is nyitó frázisához, mint Brecht teszi, elcsalinkázik, mert a „geboten werden” (nyújtani, kínálni) elcsalja, hogy aztán egy olyasféle csaváros, rafinált szójátékkal fejezze be, ami ellenpárja **Eörsi** „kátyú”-jának. **Eörsi** is következetes — neki kell mindig „újdonsággal előállnia”, a beszélőnek, aki cselekszik is a színpadon a szavaival. Márton — a Biblia, a könyvek határtalan világában ironikusan reflektál a műveltség bejárhatatlan rónáira, ahol nem túl sok lélek honos. Blum, mint egy demagóg, a néphez fordul — meg is kapja az üdvrivalgást. Vasnak a szürke „végtelenség” marad a teleírandó reménytelen árkus papirosok. Na meg a lefordítandó világirodalom.

Ki ez a Peachum?

Behízgelő hangú körüti kikiáltó?

Nagyra törő melankolikus kishivatalnok?

Démonokkal társalgó szellemi pénzember?

Forradalmár? Puck farkasbőrben?

Jégpillantású szociográf?

Döntse el rendező, néző, színész, olvasó. Fel, fel, wach auf, légy éber, kezd el, ébredj.